

ХУДОЖНІЙ ХРОНОТОП ПОЛІТИЧНОГО РОМАНУ Р. ІВАНИЧУКА “КРАЇНА ІРРЕДЕНТА”

Каплюк К. М.

*Переяслав-хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди*

У статті систематизовано підходи літературознавців ХХ – ХХІ ст. до проблеми дослідження художнього часу й простору. Накреслено основні аспекти дослідження художнього хронотопу політичного роману. Відповідно до цього вивчення часопросторових характеристик твору Р. Іваничука здійснюється на змістовому, поетикальному, сюжетному і текстовому рівнях. На думку автора статті, порушені в романі проблеми морального вибору й духовної свободи людини мають бути донесеними до широкого загалу читачів.

Ключові слова: художній хронотоп, політичний роман, змістовий, поетикальний, сюжетний, текстовий рівні, Р. Іваничук, “Країна Ірредента”.

В статье систематизированы подходы литературоведов ХХ – ХХІ вв. к проблеме исследования художественного времени и пространства. Очерчены основные аспекты исследования художественного хронотопа политического романа. В соответствии с этим изучение временно-пространственных характеристик произведения Р. Иваничука осуществлено на содержательном, поэтическом, сюжетном и текстовом уровнях. По мнению автора статьи, затронутые в романе проблемы морального выбора и духовной свободы человека должны быть донесены широкому кругу читателей.

Ключевые слова: художественный хронотоп, политический роман, Р. Иваничук, “Страна Ирредента”.

The article systematizes the approaches of the ХХ–ХХІ century linguists to the investigation of fiction time and space. This article gives the main aspects of time and place analysis of political novels. Consequently, the study of fiction time and space characteristics of R. Ivanychuk’s writing is fulfilled on poetic, content, plot, and textual levels. The author of the article supposes the readers to be informed about the person’s moral choice and spiritual freedom problems which are depicted in the novel.

Keywords: art time and place analysis, the political novel, poetic, content, plot, and textual levels, R. Ivanychuk, “Country Irredenta”.

Постановка проблеми. Підвищений інтерес сучасних дослідників літератури до проблеми аналізу художнього хронотопу зумовлюється передусім тим, що часопростір є провідним елементом у будові художньої дійсності, яка певним чином відтворює реальний світ і людину в її зовнішньому та внутрішньому бутті. Аналіз художньої дійсності в часопросторовому аспекті дає можливість визначити домінантні риси творчості, світоглядну позицію письменника, дослідити ідейно-емоційний вплив тексту на читача. Особлива увага надається історичній прозі, в якій автори прагнуть відтворити історичний час у його закономірностях, пояснити сучасні суспільно-культурні процеси подіями минулого.

Філософсько-естетичне осмислення історичної дійсності та її художнє осягнення притаманне творам українського романіста Р. Іваничука. Його літературний доробок із другої половини ХХ ст. перебуває в полі зору таких літературознавців, як С. Андрусів, М. Жулинський, М. Ільницький, В. Оскоцький, М. Сиротюк, М. Слабошпицький, В. Чумак та ін. Художня версія буття української нації, представлена на сторінках романів письменника, викликала в колі радянських літературних критиків гостру полеміку, до якої також долучалися історики, видавці, безпосередньо читачі. Варто згадати рецензії та відгуки К. Гуслистого, Є. Гуцала, В. Костенка, І. Ле, А. Мороза, І. Моторнюка, П. Негрєтова, М. Равлюка, І. Сергєєвої та ін.

Чимало статей у літературознавчих часописах присвячено вивченню поетикальних особливостей прози Р. Іваничука. Їхніми авторами є Н. Бічуя, А. Крицевий, М. Ільницький, Р. Кудлик, М. Ласло-Куцюк, О. Слоновьська, Р. Федорів, А. Шевченко, В. Яворівський та ін. На початку XXI ст. різноаспектний аналіз творчості письменника продовжують Н. Білоцерківець, В. Горинь, Г. Насмінчук, С. Підпригора, О. Проценко, І. Яремчук та ін. У контексті вивчення питань поезики, стилю, жанру, ідейно-тематичного спрямування української прози до творів Р. Іваничука звертаються В. Антофійчук, Г. Городиловська, І. Зварич, Т. Ємчук, Г. Новікова, Л. Ромащенко та ін.

Співвідношення історичних реалій, постатей, домислених фактів і героїв у творах Р. Іваничука розглянуто в публікаціях М. Жулинського, Р. Кудлика, М. Ласло-Куцюк, М. Слабошпицького, О. Слоновьської; питання жанровісної функції хронотопу романів автора частково порушено в дисертаційних роботах В. Бурчені, Т. Ємчук, О. Проценко, Л. Ромащенко; аналіз поетикальних рис творчості письменника в часопросторовому аспекті проведено у працях С. Андрусів, М. Беліченко. Попри це донині залишається коло не достатньо висвітлених, а то й взагалі не порушених питань хронотопних особливостей романів Р. Іваничука. Зокрема, літературна критика не досить активно зреагувала на останній політичний роман письменника “Країна Ірредента” (2008).

Актуальність цього дослідження зумовлена інтересом сучасного літературознавства до осмислення проблеми часопросторової організації прозових творів, у яких автори намагаються художньо осягнути історичну долю України. До таких варто зарахувати політичний роман Р. Іваничука “Країна Ірредента”. Розгляд твору автора на змістовому, поетикальному, сюжетному і текстовому рівнях відкриває перспективу доповнення низки раніше визначених особливостей художнього хронотопу Р. Іваничука як оригінального явища в українській літературі.

Долучаючись до проблеми аналізу особливостей художнього хронотопу Р. Іваничука, у статті намагаємося розв’язати такі завдання:

– розглянути часопросторові особливості політичного роману Р. Іваничука на сюжетному, змістовому та поетикальному рівнях;

– проаналізувати такі складові художнього хронотопу політичного роману, як національний часопростір, часопростір неволі, неволі-чужини, внутрішній психологічний хронотоп.

Праці літературознавців XX – XXI ст. засвідчують, що теорія хронотопу М. Бахтіна набуває в них істотного поглиблення. Беручи до уваги тези “Заключних зауважень”¹, які з волі М. Бахтіна 1973-го року було додано до його праці 1937-1938 років “Форми часу і хронотопу в романі”²; сучасні науковці зупиняються на таких проблемах: причиново-наслідкова співвіднесеність подій (Д. Лихачов), роль елементів прозового простору (Ю. Лотман) і часу (М. Гей) у формуванні змісту твору, тривалість (Д. Лихачов), питання хронології, часового відліку подій з позиції конкретного персонажа (Б. Успенський), упорядкованість, багатомірність, зворотність, аритмічність, переривчатість часу (З. Тураєва), характеристика континууму, в якому розміщуються персонажі, відбувається дія (Ю. Лотман), переміщення героїв на рівні топографічного хронотопу (П. Тороп), аналіз зображувальної функції часу і простору – творення образу (М. Гей), характеристика психологічного хронотопу (П. Тороп), дослідження образу часу, його авторської концепції (Н. Копистянська), вивчення процесів, які не приводять до зрощення компонентів у хронотоп – спеціалізації (опросторювання) часу і темпоралізації простору (Ж. Дерріда, В. Топоров, У. Еко, Т. Філат); з’ясування особливостей граматичного часу (З. Тураєва), часопросторові характеристики елементів зовнішньої структури твору (М. Челецька) та ін.

У своїй роботі ми зупинимося лише на деяких аспектах у дослідженні художнього хронотопу. Нашу увагу з огляду на специфіку часопросторової будови політичного роману Р. Іваничука “Країна Ірредента” (2008) привернули деякі особливості часопросторової організації цього твору на сюжетному, змістовому та поетикальному рівнях.

Звернення до роману як універсального жанру, що "здатний відтворювати найширше коло життєвих явищ, порушувати кардинальні проблеми духовного, морально-етичного, екзистенційного, соціального, суспільного, метафізичного планів, створювати цілісні картини життя, сповнені складних перипетій і суперечностей, глибоко і всебічно досліджувати людські характери в їх становленні й розвитку, в найрізноманітніших зв'язках зі світом" [Бернадська 2004: 3], дозволило письменникові використовувати найрізноманітніші засоби творення художньої реальності, вдаючись до різноманітних експериментів із художнім часом і простором. Р. Іваничук жанровий різновид свого твору визначає як політичний роман, тим самим повідомляючи читачеві про те, що предметом художнього осмислення в його книзі постане низка політичних проблем у долі України. На це вказує і посвята твору: *"Мужньому борцеві за незалежність України, довголітньому в'язневі сумління, моєму приятелю Михайлові Гориню [...]"* [4, с. 5].

За влучним зауваженням Н. Копистянської, "у кожного автора є своя система і манера настроювання читача на певний тон, починаючи із заголовка, епіграфа, перших слів тексту" [3, с. 49]. Варто відзначити, що заголовок твору Р. Іваничука за принципом будови характеризується як поєднання непоєднуваного. "Ірредента" у значенні частини етносу, що за певних історичних обставин географічно залишилася поза межами держави, де цей етнос становить більшість населення, ніяк не може виступати означуваним слова "країна". Ірредента не претендує на створення власної країни, державності, натомість прагне приєднання до близької їй за етнічними ознаками більшості. Можна зробити висновок, що заголовок твору є глибоко символічним, а час і простір у ньому постають як дотикові категорії: автор прагне в ньому передати читачеві своєрідне повідомлення, яке стосується змісту всього твору – мова в ньому ітиме про той географічний простір, у якому етнічні українці за умов певного історичного часу набувають ознак формації ірреденти. Перед читачем постає завдання – визначити за твором територіальні межі цього простору: чи він буде географічно обмежений (Галичиною, Волиню, Житомирщиною, Київщиною, Сумщиною), чи то символічно постане у свідомості реципієнта в образі всієї України. На це вказує іменник у назві роману – "країна" у значенні території з визначеними кордонами і населенням.

На рівні сюжету твору чітко простежується послідовне розгортання чотирьох часопросторових пластів. У межах кожного з них розгортаються події з життя чотирьох поколінь українців: представників січового стрілецтва, учасників української повстанської армії, шістдесятників і безпосередніх свідків Помаранчевої революції. Перші два покоління зображено як реальних представників української ірреденти, з їхніми прагненнями і сподіваннями, ліберальними і радикальними поглядами на проблему приєднання населення Галицьких земель до центральної України. Третє – шістдесятники і новітнє покоління українців – у символічному плані також є причетними до руху ірреденти. Відчуття обмеженості, позбавлення можливостей до самовизначення і самоутвердження об'єднує на символічному рівні представників цих двох поколінь. Самовіддана боротьба старшого принесла новітньому волю, а завдання новітнього – зберегти її для прийдешніх поколінь. У композиційному плані ці часопросторові пласти створюють своєрідний колаж українського буття, освяченого прагненням до самоутвердження.

Визначаючи найхарактерніші риси політичного роману Р. Іваничука, варто наголосити на наявності у творі трьох часових планів оповіді. У романі чітко відмежовано розповідь оповідача про враження від прочитаного рукопису Михайла Безрідного. Частково оповідь про події у творі подається у стилізованому вигляді уривків із рукопису. Третім часовим планом оповіді у творі постає безпосереднє представлення подій такими, якими їх сприймають і переживають Михайло і оповідач.

На змістовому рівні художній хронотоп роману "Країна Ірредента" можна розглядати як складну, багаторівневу систему, компонентами якої, відповідно до розроблених мотивів та образів, постають різні види хронотопів. У своїй роботі ми зупинимось на аналізі національного часопростору, часопростору неволі, неволі-чужини та внутрішнього психологічного хронотопу.

Національний часопростір у творі набуває домінантних ознак. Він визначається як місце і час розгортання подій, учасником яких є безпосередньо оповідач, і як історіософська площина, сформована силою думки та спогадів автора рукопису Михайла Безрідного. Національний хронотоп конкретизує в романі низку проблем і мотивів, таких як проблема колоніальної залежності України, проблема зречення людиною власних ідеалів, ствердження ідеї формування людини, сильної у своїх переконаннях, та інші. Серед них провідним постає мотив осмислення історії рідного народу на рівні зіткнення двох часових планів – минулого і майбутнього. Спогади про січових стрільців, активну боротьбу української повстанської армії, духовний стоїцизм покоління шістдесятників постають на фоні художнього відображення недавніх подій Майдану. Ретельне відтворення хронології подій та їхній аналіз дозволяє Михайлові, а через його рукопис і самому оповідачеві у творі досягнути спільне прагнення ліберально налаштованих політиків початку ХХ ст. і їхніх політичних опонентів-радикалів бачити Україну об'єднаною і вільною державою. Оповідачеві, який зіставляє у своїх думках події минулого і сьогодення, відрадно робити висновки про те, що в українців збереглося одвічне прагнення до свободи, і до більшості з них прийшло поступове усвідомлення необхідності пошуку демократичних шляхів розв'язання національних питань.

У межах національного хронотопу постають відомі постаті культурних, політичних діячів, поетів, письменників – тих, хто віддано і натхненно служив своїй Батьківщині. Водночас кожен із героїв або власноруч презентує прийнятний для нього спосіб здобуття суверенітету українських земель, або його дії і вчинки (переважно радикальних борців за волю) аналізуються представником прийдешнього покоління – Михайлом Безрідним, автором рукопису, або власне розповідачем, який його прочитав.

Істотною є різниця зображення простору в межах національного хронотопу та хронотопу неволі в романі автора. Якщо Україна у творі постає в яскравих, насичених барвах, то обриси простору чужини малюються тьмяними або невиразними кольорами. Це є характерною рисою для творчості Р. Іваничука. Протиставлення рідного простору чужині можна спостерігати в ранніх “Мальвах” (стєпова Україна / натурпростір Криму), романі “Журавлиний крик”, де рідні простори знаходять своє поетизоване зображення. Рідна земля постає у творах Р. Іваничука прекрасною в будь-яку пору року. Визначальним є авторське уявлення про Україну: “діамантово горять застелені білою габою поля, висока тирса розсипала по таці засніженого степу жужлу ряску, в кристальному небі ширше боривітер, теж здивований тишею, і щось дзвенить-дзвенить ледь чути – то відлуння сонячної зливи, що падає дрібним розсипом на заскоринілі сніги” [5, с. 125]. Навесні в Україні “почали молодитися гаї, [...] до східсонця вчулася у повітрі весняна вільгість, зі Самари налетів легіт, погнав хребтом гори пороцу, білий пісок побіг струмками до криниці, щоб покрити кореневища осоки, які стережуть живу воду” [5, с. 255]. На противагу петербурзька весна постає похмурою і загрозливою: “Весна [...] була запізнїла й розкисла. Двіріцева набережна розбейкалася калюжами, царський палац загруз серед боліт, набубнявіла водами Нева розмивала глеюваті береги й шарпала плавучий міст, встелений роз'їждженими дошками, загрожуючи зірвати його” [5, с. 103]. Прийом художнього протиставлення в зображенні простору Р. Іваничук використовує й у своєму останньому романі: “[...] Зима добиралася до Відня, й гайвороння такими самими хмарами, як і в Ходорові чи Львові, кружляло над шпильми замків і банями храмів. Каркали, сварилися на голих деревах і нагадували Максимові рідний дім [...]; а дець там недалеко від дому, тече тиха річка Луг, що впадала в Дністер; берегами річки біжать тополі й берести, покранені чорними воронячими гніздами, немов китицями омели, – і все те так схоже на віденський холодний світ, але теплим здається, бо рідний...” [4, с. 146]

Краса рідної землі додає наснаги героєві “Журавлиного крику” Павлові Любимському: “Удосвіта вийшов над Сулу. Вийшов на вали й дивився, як сходить черлене світло. Сприймав красу землі, на якій народився, і почуття дивного піднесення влилося Павлові до грудей. Парувала

річка, немов кінь під дощем, і захотілося схопити за гриву коня сивого і мчати на ньому в безвісті, і зріти з його хребта обабіч незнамого світу" [5, с. 88]. Спогади про рідний край додають сил на чужині емігрантові Винниченку: "[...] Й тоді ніби хтось роздер завісу, і я побачив до найменших деталей мій рідний край. Переді мною розіслалася широка й безкрая рівнина з дорогами, банями церков, фабричними димарями; над тим благословенним світом опустилося шатро блідо-зеленого неба, вся земля потонула в зелені і яблуневому цвіту; я, до безтями втішений, видряпуюся на саме лезо хребта й бачу протоптані сліди моїх предків і свої власні сліди, якими ніколи не попрямую, щоб показатися людям і нагадати про себе – ще живого й викинутого в безодню чужинної пам'яті" [4, с. 62].

Р. Іваничукові у своєму творі вдалося передати психологічний, внутрішній простір людини буремної епохи ХХ ст. Найяскравіше в романі представлено духовну звитягу представника покоління шістдесятників: стомлений фізично, морально і духовно Михайло знаходить у собі сили протистояти КДБістам і не піддатися на провокації підписати прохання про помилування, бо як зауважує мати героя, він "своєю згодою підтвердив би марність батькової смерті", "зневажив би не лише себе, а й усіх хто борюся" [4, с. 133] до нього, терпів муки, катування заради світлої ідеї суверенної України. Можна говорити про те, що стосовно Михайла Безрідного національний хронотоп у творі визначається не лише як місце розгортання подій, а й як площина, сформована силою думи та спогадів героя. Перебуваючи далеко за межами України, герой подумки є нерозлучним із нею. Михайло звертається до осмислення історії рідного народу. Свої думки він викладає в рукописі поряд із детальною оповіддю про тернистий шлях до свободи його діда та батька. Невід'ємною складовою спогадів про рідний край у творі постає пісня. Саме вона передає дух, звитягу українця, розкриває найпотаємніші куточки його душі. Як зазначає автор рукопису, "якби не героїчні ораторії, як-от "Слово о полку", що їх виконували бродячі гусельники за княжих часів, не веселі співанки скоморохів-байишників, не думи та невольничі плачі козацьких кобзарів, якби не стрілецька музична бравада та бойові упівські марші – чи не заниділи б ми в духовній глухомані, позабуті, нечуті й світові нецікаві, а чи без пісень можливі були наші перемоги і фізична витривалість після програних битв?" [4, с. 82].

У творі набуває своєї деталізації часопростір неволі. У зображенні цього типу хронотопу використано традиційний для творчості Р. Іваничука прийом поступового ущільнення. Воно відбувається в такому напрямку: опис держави-тюрми (Австро-Угорщина, Радянський союз) – деталізація умов утримання політичних в'язнів (зокрема опис поселення Дубовка, де на заслання перебувають полонені українські січові стрільці, Мордовський табір, де відбувають покарання засуджені шістдесятники), згодом деталей набуває замкнений простір бараків, де свого часу опиняються Євген Коновалець, Максим Безрідний, Роман Дашкевич, Олена Степанівна, а також передається читачеві пригнічена атмосфера камер, у яких свого вироку чекають Ольга Басараб та Андрій Мельник.

Окремої уваги заслуговує часопростір неволі-чужини, який у романі набуває ознак стереоскопічності. Він характеризується як вороже середовище, де образи повстанців-утікачів набувають рис маргінальності. Для Винниченка цей часопростір так і залишається чужим. Про це свідчать слова героя: "Там, на рідній землі, залишилася краса і сила, а тут я змушений поринати в холодні світи утопії, де зігрівати буде мене сонце не із бездонного українського неба, а з вудуманої мною технічної потвори – сонячної машини" [4, с. 61].

Борці за волю України, фізично розлучені з рідною землею, не полишають своїх політичних прагнень і переконань, намагаються не лише вистояти у вирі скрутних емігрантських буднів, а й активно вести підготовчу роботу для створення нової політичної сили на теренах України, розуміючи, що їхня праця – це праця на майбутнє своєї держави, перед якою рано чи пізно постане омріяна воля.

Слід зауважити, що художній хронотоп як система в політичному романі Р. Іваничука характеризується своєю парадоксальністю: за фактичного домінування безпосередньо в творі національного хронотопу в його підтексті особливого значення для усвідомлення читачем ідеї національної totoжності, вірності, свідомості як неперобутньої цінності набуває хронотоп неволі-чужини. Особливу роль при цьому виконує внутрішній простір переживань героїв, наповненість якого становлять важкі і сумні роздуми про їхню власну долю (це ми бачимо на прикладі Винниченка, Михайла Безридного, розповідача у творі), і безпосередньо міркування про майбутнє України.

Примітка

* Тут М. Бахтін пропонує називати художнім хронотопом не лише взаємозв'язок часу і простору у творі, а й образ цього взаємозв'язку як точки для розгортання сцен, у яких зображується подія, і як спосіб матеріалізації абстрактних елементів (тем, ідей, філософських узагальнень тощо) [1, с. 399].

Література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет: Формы времени и хронотопа в романе / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 243-407.
2. Бернадська Н. І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція / Н. І. Бернадська. – К.: Академвидав, 2004. – 368 с.
3. Копистянська Н. Текст, підтекст, надтекст, контекст як проблема порівняльного літературознавства // Біблія і культура. – 2001. – Вип. 3. – С. 48-54.

Джерела ілюстративного матеріалу

4. Іваничук Р. Країна Ірредента : [політичний роман] / Р. Іваничук. – К.: Ярославів вал, 2008. – 384 с.
5. Іваничук Р. Журавлиний крик : [роман] / Р. Іваничук. – Харків: Світовид, 2001. – 191 с.